

Developing of Human Rights Curriculum in Higher Education: A Qualitative Study

Rahmatollah Marzoghi¹, Mehdi Mohammadi¹, Mohammad Ali Khorsandeyan², Farideh Barahouei¹

1. Department of Administration and Educational Planning, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Shiraz University, Shiraz, Iran
2. Department of Private Law, Faculty of Law and Political Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran

Article Information

Article history:

Received: 2017/08/01
Accepted: 2017/10/11
Available online: 2017/10/31

EDCBMJ 2018; 10(6): 492-507

Corresponding author at:

Farideh Barahouei

Department of Administration
and Educational Planning,
Faculty of Educational Sciences
and Psychology, Shiraz
University, Shiraz, Iran

Tel: 09155475309

Email:

fbahoo57@gmail.com

Abstract

Background and Aims: Human rights protect the dignity and liberty of every human being, therefore governments should direct their education and training towards promoting the enjoyment of human rights. This study aimed to develop a human rights curriculum for higher education in the Islamic Republic of Iran.

Methods: Based on the qualitative design and case study methodology, to determine the necessary elements for developing a human rights curriculum, the opinion of professors and experts of law and social sciences in Shahid Beheshti, Isfahan, Shiraz, and Kerman universities was obtained by using an open-ended and semi-structured questionnaire with purposeful sampling and theoretical saturation technique. Then, the obtained data were categorized and organized into basic, organizing, and global themes by using N-Vivo software which created a thematic network. The triangulation method was used to validate the qualitative data.

Results: A human rights curriculum (global theme) has some dimensions such as content, logic, goals, methods, and learning environment as organizing themes, and each of these has different levels and various basic themes that should be considered in developing a human rights curriculum.

Conclusions: Human rights are realized through conscious and continuous demands for the rights of all individuals and learning, understanding, protecting and respecting these rights are vital for their realization. Therefore, educating about human rights plays a major role in the persistent protection of human rights and fighting against their violation and it is an important investment in achieving a society in which all people are respected and valued.

KeyWords: Curriculum, Human rights curriculum, Human rights education, Higher education

Copyright © 2016 Education Strategies in Medical Sciences. All rights reserved.

How to cite this article:

Marzoghi R, Mohammadi M, Khorsandeyan M A, Barahouei F. Developing of Human Rights Curriculum in Higher Education: A Qualitative Study. Educ Strategy Med Sci. 2017; 10 (6) :492-507

Farname Inc.

دانشگاه علوم پزشکی شیراز

دوماهنامه علمی راهبردهای آموزش در علوم پزشکی

بهار - اسفند ۱۳۹۶

2018;10(6):492-507

www.edcbmj.ir

مقاله پژوهشی

برنامه درسی حقوق بشر در آموزش عالی: مطالعه‌ای کیفی

رحمت اله مرزوقی^۱، مهدی محمدی^۱، محمدعلی خورسندیان^۲، فریده براهویی^۱

۱. بخش مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۲. بخش حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

چکیده

اطلاعات مقاله

زمینه و اهداف: حقوق بشر از کرامت و آزادی هر انسانی محافظت می‌کند، بنابراین دولت‌ها باید تعلیم و تربیت خود را برای ارتقای بهره‌مندی از حقوق بشر هدف‌گذاری کنند. لذا هدف پژوهش حاضر تدوین برنامه درسی حقوق بشر در آموزش عالی جمهوری اسلامی ایران است.

روش بررسی: روش بررسی براساس طرح کیفی و روش مطالعه موردی، به منظور تعیین عناصر لازم برای تدوین برنامه درسی حقوق بشر است که با نظر استادان و متخصصان گروه حقوق و علوم اجتماعی دانشگاه‌های شهید بهشتی، اصفهان، شیراز و کرمان، با استفاده از پرسش‌نامه بازپاسخ و نیمه‌ساختارمند و با نمونه‌گیری هدفمند، با تکنیک اشباع نظری به دست آمد. سپس داده‌های به دست آمده با استفاده از نرم‌افزار N-Vivo در قالب شبکه مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر دسته‌بندی و سازماندهی شدند. برای اعتباریابی داده‌های کیفی از روش همسوسازی استفاده شد.

یافته‌ها: برنامه درسی حقوق بشر (مضمون فراگیر) ابعادی مثل محتوا، منطق، اهداف، روش‌ها و محیط یادگیری به‌عنوان مضامین سازمان‌دهنده دارد و هر کدام از این مضامین هم سطوح و مضامین پایه متنوعی دارند که در تدوین برنامه درسی حقوق بشر بایستی در نظر گرفته شوند.

نتیجه‌گیری: حقوق بشر از طریق تقاضای آگاهانه و مداوم و دانستن درک و حمایت از حقوق همه مردم و احترام به آن‌ها محقق می‌شود. بنابراین آموزش حقوق بشر سهم بزرگی در حفاظت پیوسته و مداوم از نقض حقوق بشر دارد و نوعی سرمایه‌گذاری مهم برای دستیابی به جامعه‌ای است که تمام افراد در آن باید محترم و ارزشمند باشند.

کلمات کلیدی: برنامه درسی، برنامه درسی حقوق بشر، آموزش حقوق بشر، آموزش عالی

کپی‌رایت ©: حق چاپ، نشر و استفاده علمی از این مقاله برای مجله راهبردهای آموزش در علوم پزشکی محفوظ است.

تاریخچه مقاله

دریافت: ۱۳۹۶/۰۵/۱۰

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۱۹

انتشار آنلاین: ۱۳۹۶/۰۸/۰۹

EDCBMJ 2018; 10(6):492-507

نویسنده مسئول:

فریده براهویی

بخش مدیریت و برنامه‌ریزی

آموزشی، دانشکده علوم تربیتی

و روانشناسی، دانشگاه شیراز،

شیراز، ایران

تلفن: ۰۹۱۵۵۴۷۵۳۰۹

پست الکترونیک:

fbahoo57@gmail.com

مقدمه

کشورهای جهان بر سر مجموعه‌ای از اصول اساسی برای تضمین کرامت، حفاظت، پیشرفت و ترقی همه انسان‌ها به توافق رسیدند [۱]. این اصول و مفاهیم ساخته جهان مدرن یا تمدن غرب به‌تنهایی نیست، در واقع بسیاری از اصول اساسی حقوق بشر در ادیان مختلف جهان، فلسفه‌ها، اقتصادها، اتحادیه‌های تجاری و آموزه‌های سیاسی در طی قرن‌ها منعکس شده‌اند [۲].

مطالعات موجود در این زمینه نشان می‌دهد که حقوق بشر ریشه در مکاتب بزرگ فلسفی جهان داشته و مبنای نهضت‌های آزادی‌خواهانه و برابری‌خواهی بوده است [۳]. تاریخ بشر نشان‌دهنده تلاش انسان‌ها برای تضمین رعایت حیثیت و کرامت

در کنار تغییرات و تحولات گسترده جهانی و افزایش دادوستد و روابط محلی، منطقه‌ای و بین‌المللی، شناسایی شأن و حیثیت ذاتی - وجودی و سلب‌ناشدنی افراد بشر بدین سبب که انسان هستند و اقدام برای به‌رسمیت‌شناختن، احقاق و استیفای شأن و جایگاه‌شان، سبب بروز مباحثات جدی و حتی مناقشاتی به نام حقوق بشر شده که پیامد سیاسی و اجتماعی مهمی را با خود به همراه آورده است. این اصطلاح که پیشینه‌ای به قدمت تاریخ حیات بشری و آفرینش انسان دارد [۱]، به‌عنوان یکی از گفتمان‌های رایج دنیای معاصر، از نیمه دوم سده بیستم رنگ و ظاهر جدیدی یافت. سپس در سال ۱۹۴۸ برای اولین بار

حمایت از حقوق همهٔ مردم و احترام به آن‌ها محقق شود. در این معنا "آموزش حقوق بشر" سهم بزرگی در حفاظت پیوسته و مداوم از نقض حقوق بشر دارد و یک شیوهٔ سرمایه‌گذاری مهم برای دستیابی به جامعه‌ای است که در آن تمام افراد باید محترم و ارزشمند باشند. این سرمایه‌گذاری همان توجه بیش از پیش به آموزش حقوق بشر در سیستم‌های آموزشی رسمی و غیر رسمی است که خود نیازمند تدوین یک برنامهٔ درسی جامع و باکفایت برای آموزش علمی و عملی حقوق بشر در آموزش عالی است.

نقض حقوق بشر و فقدان آزادی‌های اساسی فقط یک تراژدی شخصی و انسانی نیست؛ بلکه به شرایط ناآرام سیاسی و اجتماعی منجر شده و بذره‌های خشونت و تضاد را بین جوامع و ملت‌ها می‌کارد.^[۸] یکی از چالش‌های مهم در تمام کشورها در دسترس قراردادن زبان و مفاهیم حقوق بشر و مرتبط ساختن و قابل اجرا کردن مفاهیم آن برای موقعیت‌های واقعی زندگی است. این‌گونه تحقق‌یافتن آموزش حقوق بشر مستلزم ملاحظات از جمله ارتقای کیفیت برنامهٔ درسی از طریق انتقال ارزش‌های انسانی برای احترام به حقوق بشر و مقام و منزلت انسانی و تحقق انسجام اجتماعی است.^[۸]

پر واضح است که آموزش حقوق بشر نقش بسیار مهمی در جلوگیری از نقض این قانون دارد. این تلاش‌ها مسلماً باعث احترام به حقوق انسانی، آزادی‌های اساسی، تسهیل رشد و توسعهٔ کامل شخصیت انسان، ارتقای کرامت، افزایش درک، احترام به برابری جنسیتی، دوستی و قادر ساختن افراد برای مشارکت در ساختن جامعه‌ای آزاد و فعالیت برای ایجاد و حفظ صلح خواهد شد. ضمن این‌که از طریق یادگیری حقوق بشر تغییر نگاه به مسائلی هم‌چون جنسیت، طبقه و نژاد می‌تواند زمینهٔ از بین رفتن مسائلی مثل فقر، جهل، تعصب و تبعیض را برای مردم به‌ارمغان آورد. آموزش حقوق بشر و اطلاعات عمومی برای ارتقا و دستیابی به روابط پایدار و هماهنگ بین جوامع و تقویت درک متقابل از مدارا و صلح، لازم و ضروری است. از طریق آموزش و یادگیری حقوق بشر به‌عنوان روشی از زندگی، می‌توان تغییراتی اساسی ایجاد کرد که خود به ریشه‌کنی فقر، جهل، تعصبات و تبعیض جنسیتی، طبقه‌ای و مذهبی و سایر وضعیت‌های دیگر بین مردم بیانجامد.^[۱۰] آموزش حقوق بشر به روش‌ها و راه‌هایی گفته می‌شود که بسیاری از افراد برای فهمیدن، عمل و ارزش‌گذاری به حقوق خود و دیگران به‌کار می‌گیرند. چنین برنامه‌ها و فعالیت‌های آموزشی در راستای ارتقا، برابری، عدالت، کرامت انسانی، یادگیری چندفرهنگی، مشارکت و توانمندسازی گروه اقلیت گام برمی‌دارند.^[۱۱] هم‌چنین گفته می‌شود که

آدمی است^[۵]. از این‌رو، تحقق کامل حقوق بشر نیازمند آگاهی همهٔ انسان‌ها از حقوق خود و دیگران، و آگاهی از ابزارهایی برای تضمین حفاظت و حمایت از این حقوق است. این امر از طریق آموزش حقوق بشر و با ایجاد دانش، نگرش و مهارت‌های لازم که باعث تقویت رفتارهایی برای حمایت از حقوق بشر می‌شوند، ممکن می‌شود.^[۶] حقوق بشر از کرامت و آزادی هر انسانی محافظت می‌کند، بنابراین از دولت‌های مختلف متعهد به قوانین بین‌المللی خواسته می‌شود تا به آن احترام بگذارند، از آن حمایت کنند و در تحقق آن بکوشند و تعلیم و تربیت خود را برای ارتقای بهره‌مندی از حقوق بشر و توسعهٔ کامل شخصیت انسان‌ها هدف‌گذاری کنند.^[۲]

آموزش حقوق بشر جزئی از حق آموزش است و به مجموعه‌ای از فعالیت‌های آموزشی، ترویجی و اطلاع‌رسانی گفته می‌شود که برای رسیدن به رعایت و تحقق حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین، افزایش تفاهم، گذشت، برابری و دوستی بین ملت‌ها و تکامل شخصیت انسانی و احترام به کرامت او انجام می‌شود.^[۷] از این‌رو، می‌توان گفت که آموزش حقوق بشر مهم‌ترین عامل در جامعه‌پذیری افراد نسبت به ارزش‌ها و هنجارهای حقوق بشری است.^[۸] همکاری‌های فزاینده‌ای میان اعضای جوامع بین‌المللی مبنی بر این‌که آموزش حقوق بشر نقشی اساسی در تحقق کلیهٔ حقوق بشر دارد، در حال شکل‌گیری است و گفته می‌شود که آموزش حقوق بشر فرایند یادگیری همیشگی برای رشد و پرورش موارد زیر است:

آموزش دانش و مهارت‌ها که شامل فراگیری استانداردهای حقوق بشر و سازوکارهای مرتبط با آن و هم‌چنین کسب مهارت‌های لازم برای استفاده از آن‌ها در زندگی روزمره است.

آموزش ارزش‌ها و نگرش‌ها که شامل توسعهٔ ارزش‌ها و تقویت نگرش‌های حمایت‌کننده از حقوق بشر است.

رفتار و اعمالی که در برگیرندهٔ تشویق به انجام اقداماتی است که از حقوق بشر حمایت و آن را ترویج می‌کنند.^[۹]

بررسی‌ها نشان می‌دهند که به "مفهوم حقوق بشر" به طور جامع در اسناد تعلیم و تربیت ایران و به‌ویژه در آموزش عالی توجه نشده است و تنها به برخی از حوزه‌های حقوقی توجه شده است. در این‌باره می‌توان گفت که ایجاد باورها و نگرش‌های مثبت را می‌توان زمینه‌ساز بروز رفتارهای مثبت دانست و در این میان اهمیت نقش آموزش "حقوق بشر" به‌منظور تحقق واقعی و عملی حقوق بشر را نمی‌توان نادیده انگاشت. می‌توان انتظار داشت که حقوق بشر از طریق تقاضای آگاهانه و مداوم و دانستن درک و

آموزش حقوق بشر مجموعه‌ای از آموزش‌ها برای رسیدن به اهداف زیر است:

الف - ایجاد آگاهی درباره ارزش‌های مربوط به حقوق بشر

ب - توسعه و تقویت رعایت حقوق بشر از طریق آموزش و پرورش

ج - آشنایی با سازوکارهای تضمینی برای مبارزه با موارد نقض حقوق بشر و التزام و اجبار به رعایت قوانین حقوق بشر [۴].

روشن است که آموزش موضوعات مربوط به حقوق بشر می‌بایست در قالب برنامه‌های درسی به دانشجویان ارائه شود. Ornstein و Hunkins معتقدند که برنامه درسی به مثابه نقشه‌ای برای عمل یا سندی کتبی است که شامل راهبردهایی برای رسیدن به هدف‌ها و مقاصد مدنظر است [۱۲]. به اعتقاد Hass و Parkay برنامه درسی عبارت است از: همه تجاربی که افراد یادگیرنده باید در یک برنامه آموزشی برای رسیدن به اهداف کلی و جزئی برنامه‌ریزی شده در چارچوب نظریه و پژوهش یا فعالیت حرفه‌ای مربوط به گذشته و حال یاد بگیرند [۱۳]. Glatthorn, Bruce, Floyd, Whitehead و Bonni معتقدند که برنامه درسی، طرح‌های ارائه شده‌ای برای راهنمایی (آموزش) در مدارس اند [۱۴]. Kont tay با تأکید بر اهمیت برنامه‌های درسی جهان‌نگر به مطالعه برنامه‌های درسی در دوازده کشور جهان پرداخت و نشان داد با توجه به قضایای مشترک جهانی مواردی که بیشتر بدان توجه شده، عبارتند از: مؤلفه‌های محیط زیست، توسعه، ارتباطات بین فرهنگی، صلح، اقتصاد، فناوری، حقوق بشر، دموکراسی، سازمان‌های بین‌المللی، جمعیت، بهداشت، تبعیض نژادی و تبعیض شهروندی جهانی [۱۵]. Zaid Soleiman در پژوهشی به بررسی اصول حقوق بشر در کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی در کشور اردن پرداخت و به این نتیجه رسید که در کتاب‌های مذکور بی‌تناسبی در اصول حقوق بشر وجود دارد [۱۶].

آموزش حقوق بشر باید بر تساوی و نبود تبعیض و ارزش‌هایی مثل یکپارچگی (اتحاد) احترام و بردباری، صلح و فهم بین‌المللی در همه سطوح آموزش تأکید کند. در واقع آموزش حقوق بشر درصدد است حقوق بشر را به یکی از واقعیت‌های زندگی افراد تبدیل کند. با توجه به مطالب ذکر شده، پژوهش‌هایی با هدف گنجاندن برخی از اجزای حقوق بشر شامل حقوق شهروندی، حقوق سیاسی، حقوق اقتصادی و حقوق اجتماعی و فرهنگی در برنامه‌های درسی انجام یافته است [۱۶]. Wade نیز در پژوهشی با عنوان آموزش حقوق بشر در مدارس ابتدایی آمریکا درباره

پاسخ‌گویی دانش‌آموزان پایه چهارم به برنامه درسی حقوق بشر با محوریت فعالیت اجتماعی و دموکراتیک، بیان کرد که تجربه‌های شخصی دانش‌آموزان، سطوح پیشرفت، سوابق فرهنگی و خانوادگی بر ایده‌ها، علایق و یادگیری پیاپی آن‌ها درباره حقوق بشر شدیداً تأثیرگذار است [۱۷].

بدون شک یکی از مهم‌ترین چالش‌های مطرح در جوامع بشری مسئله ناآشنایی افراد با مفاهیم حقوق بشر و در نتیجه نقض آن در بسیاری از موارد است. برای حل چنین معضلی مهم‌ترین راه‌حل، ایجاد آگاهی در ذهن نوجوانان است. اعلامیه جهانی حقوق بشر و پیمان‌های بین‌المللی اهداف آموزش حقوق بشر را این‌گونه بیان می‌کنند: آموزش همگانی، انتقال دانسته‌ها، بیداری و شکوفایی و تحول شخصیت فرد به گونه‌ای که بتواند در هماهنگی با محیط اطراف خود زندگی کند. پژوهش‌ها در این باره بر طراحی و اجرای برنامه درسی حقوق بشر متمرکز بوده و نشان می‌دهد که تجربه‌های شخصی دانش‌آموزان، سطح پیشرفت، سوابق فرهنگی و خانوادگی بر ایده‌ها، علایق و یادگیری آن‌ها درباره حقوق بشر تأثیر زیادی دارد. تکنیک‌های آموزشی مؤثر شامل شبیه‌سازی، استفاده از ادبیات کودکان، بازی نقش و پروژه‌های عملی و یک رویکرد مناسب تلفیقی، جامع و توسعه‌ای برای آموزش حقوق بشر، یادگیری دانش‌آموزان را افزایش می‌دهد [۱۷]. Kolouh-westin در پژوهشی، کتاب‌های درسی پایه چهارم ابتدایی در کشور بوسنی و هرزگوین را تحلیل کرد. هدف اصلی پژوهش این بود که چگونه مباحث کتاب‌های درسی را می‌توان با دموکراسی و حقوق بشر مرتبط ساخت. نتایج به دست آمده از تحلیل نشان داد که برنامه‌های درسی بر ارزش‌های دموکراتیک و حقوق بشر تأکید نمی‌کنند، بنابراین باید بازبینی شوند [۱۸]. Lyn پژوهشی با عنوان حقوق دانشجویان و آموزش حقوق بشر در کشور تایوان انجام داد. محقق در این پژوهش استدلال می‌کند که آموزش حقوق بشر از لحاظ فهم حقوق دانشجویان روش مناسبی است، به‌ویژه برای کشورهایی همچون تایوان که از اجرای آموزش حقوق بشر در دانشگاه جلوگیری می‌کنند. وی به این نتیجه رسید که استادان می‌توانند اقدامات فوری و مستقیم برای حمایت از حقوق دانشجویان در محیط دانشگاه پیشنهاد کنند که در این زمینه، شناسایی حقوق دانشجویان خود سرآغازی بر اولین مرحله تدریس و آموزش حقوق بشر است [۱۹]. Kepenekci در پژوهشی با عنوان میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق اجتماعی کودکان در کتاب درسی تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی در ترکیه به این نتیجه رسید که در مجموع تجزیه و تحلیل کتاب‌ها، ۵۰/۵ درصد به حق برخورداری از سلامت، ۴۷/۱ درصد به حق آموزش و

حقوق بشر در فرایند رایج در جهان سرمایه‌داری را به عنوان عوامل اساسی القای حقوق بشر برشمرده است [۲۴].

در داخل کشور نیز پژوهش‌هایی هر چند معدود درباره موضوعات مرتبط با آموزش حقوق بشر صورت گرفته است. Hakim Zadeh, Keyamanesh و Attaran در پژوهشی، به مطالعه مواردی چون آموزش سلامت، آموزش رسانه‌ها و فناوری اطلاعات پرداخته‌اند. نتایج نشان داده است که مادامی که به محیط آموزشی چندفرهنگی توجه شده است، به آموزش سلامت و آموزش برابری و صلح و حقوق بشر و آموزش رسانه‌ها کمتر از حد انتظار توجه شده است [۲۵]. Shekari و Haji Rashidi در پژوهشی با عنوان بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در برنامه‌دستی دوره متوسطه ایران به این نتیجه رسیدند که دانش‌آموزان، معلمان و کارشناسان برنامه‌ریزی درسی با آموزش مفاهیم مطرح‌شده حقوق بشر در حیطه دانش، توانش و نگرش موافقت ولی میزان توجه به مفاهیم و مؤلفه‌های حقوق بشر در حیطه طراحی برنامه‌دستی بسیار کم ارزیابی شده است [۲۶]. Salehi, Ghaltash و Farrokhinezhad در پژوهشی با عنوان بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی به این نتیجه رسیدند که به حقوق بشر در مجموع به میزان ۲۲/۴۶ درصد در پایه اول، ۳۲/۳۲ درصد در پایه دوم و ۵۲/۰۸ درصد در پایه سوم راهنمایی توجه شده که از این میان ۱۹/۲۳ درصد به بعد شناختی، ۷/۳۴ درصد به بعد عاطفی و ۱۰/۶۵ درصد به بعد عملکردی در کتب درسی توجه شده است که بیشترین میزان توجه مربوط به بعد شناختی در ارتباط با مؤلفه‌های حقوق بشر بوده است [۲۷]. Aghili و Lauraei, Shams Mourkani, Fathi Vahjargah در پژوهشی با عنوان بررسی و تحلیل مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به این نتیجه رسیدند که در کتاب قرآن بیشترین اهمیت به مؤلفه‌های حق آموزش و پرورش، آزادی مذهب و غیره داده شده است و در کتب درسی تعلیمات اجتماعی بیشترین اهمیت به مؤلفه کار و دریافت مزد اختصاص دارد. در کتاب هدیه‌های آسمانی بیشترین اهمیت به مؤلفه‌های آزادی مذهب، فکر و وجدان و در کتاب درسی "فارسی بخوانیم" بیشترین اهمیت به مؤلفه‌های حق کار و دریافت مزد منصفانه داده شده است. علاوه بر این، نتایج این پژوهش نشان داد با وجود این که در کتاب‌های درسی تا حدی به این مؤلفه‌ها توجه شده است میزان توجه به این مؤلفه‌ها یکسان نبوده است [۲۸]. Ali Askari, Chaharbashloo و Attaran در پژوهشی با عنوان جایگاه مؤلفه‌های حقوق بشر در کتاب‌های درسی دوره آموزش ابتدایی

۲/۴ درصد به حقوق امنیت توجه شده است [۲۰]. نتایج مطالعه Jefferson که در هند، ژاپن، فیلیپین و سریلانکا انجام شده است، نشان داد که در حالی که سیاست‌های آموزش و پرورش از آموزش حقوق بشر حمایت می‌کنند، نشانه‌ها حکایت از اجرای ضعیف آن در مدارس دارد. بیشتر مدارس بر آموزش قانون اساسی تکیه داشتند و به اسناد حقوق بشر بین‌المللی توجهی نمی‌کردند. در حالی که دانش‌آموزان به طور کلی می‌دانستند حقوق بشر چیست یا درباره آن چیزهایی شنیده بودند، به نظر می‌رسید که درک درستی از اصول حقوق بشر به عنوان اصولی جهان‌شمول نداشتند و نمی‌دانستند که این اصول به چه کاری می‌آیند. علاقه و تمایل دانش‌آموزان روستایی به آگاهی از حقوق بشر بالاتر بود که علت آن احتمالاً وضعیتی بوده که این قبیل دانش‌آموزان در آن قرار داشته‌اند. دانش‌آموزان روستایی شاید شاهد تعارضات و درگیری‌ها، بی‌عدالتی و مشکلات دیگری در زندگی روزمره خود بوده‌اند یا از آن‌ها رنج برده‌اند و به این ترتیب نقض حقوق بشر را بیشتر احساس کرده‌اند [۲۱]. Sharma در پژوهشی در این زمینه دریافته است که در نظام آموزشی برخی دیگر از کشورها از جمله کشور هند، ترویج حقوق بشر به‌تازگی شروع شده است. به طور کلی آموزش حقوق بشر در مقطع کارشناسی فقط به حقوق بین‌الملل و قانون اساسی هند محدود شده است. در سطح کارشناسی ارشد نیز آموزش تخصصی حقوق بشر در برخی از بخش‌های آموزشی رشته حقوق به عنوان دوره‌ای اختیاری ارائه شده است و در هیچ دانشگاهی رشته کارشناسی حقوق، منحصراً حقوق بشر وجود ندارد. البته در بخش علوم سیاسی، حقوق بشر به عنوان بخشی از تنها یک یا دو دوره تدریس می‌شود. به‌تازگی هم در دانشگاه مرکزی، دانشگاه حیدرآباد و دانشکده حقوق ملی دانشگاه هند (بنگلور) دوره کارشناسی ارشد در زمینه حقوق بشر با استفاده از آموزش از راه دور معرفی شده است [۲۲]. Atxurra و Collado در پژوهشی با عنوان شهروند دموکراتیک در کتاب‌ها و برنامه‌های درسی دوره ابتدایی در اسپانیا به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی در رابطه با مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری، مشارکت، حل تعارضات، تنوع، حقوق بشر و تفکر انتقادی پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش نشان داده است که به مفاهیم و مؤلفه‌های حقوق بشر و تفکر انتقادی و مسئولیت‌پذیری توجه اندکی شده است [۲۳]. Nazir پژوهش دیگری را با عنوان الحاق حقوق بشر به برنامه‌دستی ملی آفریقای جنوبی انجام داده که در این تحقیق سه عامل دشواری در بازتعریف رشته‌های علمی، ارزیابی دانش، نگرش و ارزش‌های حقوق بشر و تمایز اساسی مربوط به رشد فرهنگ مبتنی بر

تأکید معلمان بر مفاهیم حقوق بشر با تأکید کتاب‌های درسی بر مفاهیم حقوق بشر رابطه معناداری وجود داشته است.^[۳۱]

با بررسی و مرور متون مربوطه، مطالعه‌ای دربارهٔ تدوین برنامهٔ درسی آموزش حقوق بشر در آموزش عالی یافت نشد و از آنجایی که دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی نقش مهمی در توسعهٔ فرهنگ حقوق بشر و صلح دارند و می‌توانند با آموزش موضوعات مربوط به حقوق بشر، زمینهٔ استقرار صلح و ارزش‌های مردم‌سالارانه را فراهم سازند؛ انجام چنین پژوهشی در راستای تدوین برنامهٔ درسی آموزش حقوق بشر برای دوره‌های آموزش عالی به‌ویژه برای دوره‌های کارشناسی ضرورتی اساسی دارد.

روش بررسی

برای انجام پژوهش از "روش مطالعهٔ کیفی موردی" استفاده شد. مشارکت‌کنندگان شامل هفده نفر از متخصصان و استادان گروه حقوق و علوم اجتماعی دانشگاه‌های شهید بهشتی، اصفهان، شیراز و کرمان بودند. مفاهیم و عناصر لازم برای تدوین برنامهٔ درسی آموزش حقوق بشر در آموزش عالی با استفاده از ابزار پرسش‌نامهٔ بازپاسخ و نیمه‌ساختارمند با نمونه‌گیری هدفمند و با استفاده از تکنیک اشباع نظری بررسی شدند. سپس داده‌های به‌دست‌آمده با استفاده از نرم‌افزار N-Vivo و از طریق فن تحلیل مضمون تحلیل شده و یافته‌ها در قالب شبکهٔ مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر طبقه‌بندی، دسته‌بندی و سازماندهی شدند. برای اعتباریابی داده‌های کیفی از روش همسوسازی نتایج حاصل از شبکهٔ مضامین و تحلیل اسناد استفاده کردیم.

یافته‌ها

به منظور بررسی عناصر لازم برای تدوین برنامهٔ درسی آموزش حقوق بشر در آموزش عالی، داده‌های حاصل از مطالعهٔ موردی، جمع‌آوری و برای تحلیل این داده‌ها از فن تحلیل مضمون و تشکیل شبکهٔ مضامین استفاده شد. تحلیل مضمون یکی از فنون تحلیلی مناسب در تحقیقات کیفی است که داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی تبدیل می‌کند.^[۳۲] بدین‌منظور در گام اول، داده‌ها از طریق پرسش‌نامهٔ بازپاسخ و نیمه‌ساختارمند گردآوری شد. سپس متون پاسخ‌های مکتوب به دفعات، مطالعه و بازبینی و فهرستی از کدهای اولیه ایجاد شد. در این مرحله تعداد ۱۷۹ کد اولیه شناسایی شد. در گام‌های بعدی کدهای به‌دست آمده در گروه‌های مشابه و منسجمی دسته‌بندی و شبکهٔ مضامین چندین بار تحلیل و بازبینی شد و در نهایت برای تدوین برنامهٔ درسی آموزش حقوق بشر در آموزش عالی به عنوان مضمون فراگیر، مضامین سازمان‌دهنده در دو سطح (سطح اول به تعداد ۵ مضمون و سطح دوم به تعداد ۲۲ مضمون) و مضامین پایه به

ایران به این نتیجه رسیدند که توجه متعادلی به مؤلفه‌های حقوق بشر نشده و در میان صفحه‌های کتاب‌های درسی این دوره بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفهٔ حقوق اساسی و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفهٔ حقوق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است. همچنین براساس ضرایب اهمیت به‌دست آمده از فراوانی‌های مربوط به خرده‌مؤلفه‌ها، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به خرده‌مؤلفهٔ حقوق زیست‌محیطی و کمترین ضریب اهمیت مربوط به خرده‌مؤلفه‌های حق دادخواهی عادلانه و حق مالکیت است.^[۲۸] Fathi Vajargah و Talebzadeh, Zeinalpour.^[۲۸] در پژوهشی با عنوان تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی دورهٔ متوسطه در ارتباط با مفاهیم حقوق بشر به این نتیجه رسیدند که در کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دورهٔ سه‌سالهٔ متوسطه توجه یکسانی به مفاهیم مربوط به حقوق بشر نشده است. به‌طوری که از مجموع ۳۶۱ واحد ضبط شده در زمینهٔ مفاهیم حقوق بشر ۱۷۹ واحد مربوط به سال اول متوسطه، ۹۰ واحد مربوط به سال دوم متوسطه و ۹۲ واحد مربوط به سال سوم متوسطه بوده است. همچنین سیر توالی و نحوهٔ عرضهٔ این مفاهیم در کتاب‌های علوم اجتماعی از نظم ویژه‌ای پیروی نمی‌کند.^[۲۹] نتایج پژوهش دیگری در این زمینه با عنوان ارزیابی میزان توجه به آموزش حقوق بشر در طراحی و اجرای برنامه‌های درسی مقطع ابتدایی نشان داده است که آموزش مؤلفه‌های حقوق بشر از نقطه‌نظر سه گروه معلمان، کارشناسان تألیف کتب درسی و حقوق بشر برای مقطع ابتدایی ضرورت دارد. مهم‌ترین این مؤلفه‌ها از نظر این سه گروه برای آموزش در دورهٔ ابتدایی مشخص شده و نتایج کلی بیانگر بی‌توجهی به این مؤلفه‌ها در برنامه‌های درسی کنونی در مقطع ابتدایی در زمینهٔ طراحی، اجرا و ارزشیابی بوده است.^[۳۰] نتایج پژوهش گندمی حسنارودی با عنوان تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دورهٔ راهنمایی تحصیلی از لحاظ مفاهیم حقوق بشر نشان داده است که در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی اول راهنمایی، ۱۵ درصد به حقوق مدنی - سیاسی و ۹ درصد به حقوق اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی اشاره شده است و به حقوق جمعی و گروهی اشاره‌ای نشده است. در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوم راهنمایی، ۱۲ درصد به حقوق مدنی - سیاسی و ۲ درصد به حقوق اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی و ۱۶ درصد به حقوق جمعی و گروهی اشاره شده است. در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوم راهنمایی، ۲۴/۹۵ درصد به حقوق مدنی - سیاسی و ۵ درصد به حقوق اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی و ۳/۵ درصد به حقوق جمعی و گروهی اشاره شده است. توزیع فراوانی مفاهیم حقوق بشر در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی به‌صورت یکنواخت نبوده و بین

تعداد ۱۳۳ مضمون شناسایی و شبکه‌مضامین استخراج شد که در جدول زیر بیان شده‌اند.

جدول ۱. شبکه‌مضامین

مضمون فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	
	سطح اول	سطح دوم
مضمون پایه	مقدمه علم حقوق و حقوق اساسی	مفهوم و ماهیت حق و حقوق قلمرو اعمال و منابع ایجاد حق مفهوم تکلیف رابطه علم حقوق با سایر علوم مرتبط مفهوم حقوق اساسی مفهوم دین‌سالاری و مردم‌سالاری (تئوکراسی و دموکراسی) ویژگی‌های اساسی حکومت (مردم‌سالاری دینی، لیبرال دموکراسی) حقوق بشر و دولت
	تاریخچه حقوق بشر	تاریخ شکل‌گیری حقوق بشر نقش مذهب در شکل‌گیری حقوق بشر حقوق بشر و ادیان اعلامیه‌ها، اسناد و کنوانسیون‌های بین‌المللی حقوق بشر اعلامیه‌های حقوق بشر اسلامی
	مفاهیم و کلیات حقوق بشر	حق طبیعی و قانون طبیعی دلایل و عوامل تحول حق طبیعی و پیدایش مفهوم حقوق بشر تعریف حقوق بشر و آموزش حقوق بشر شناسایی و تبیین مفهوم حقوق بشر و حقوق شهروندی مفهوم جهانشمولی و نسبی‌گرایی حقوق بشر و اخلاق حقوق بشر و مصلحت عمومی بررسی و تبیین نسل‌های حقوق بشر
	مفاهیم	مبانی فلسفی حقوق بشر مبانی معنوی و اصول عالیله فلسفه انسانی حقوق بشر موانع آموزش حقوق بشر
	برنامه‌درسی آموزش حقوق بشر	حقوق بشر کودکان، زنان و معلولین حقوق مهاجرین (قانونی و غیر قانونی) حقوق اقلیت‌های قومی، زبانی و دینی حقوق کار حقوق شهروندی
		حقوق مدنی و سیاسی حقوق مندرج در پیمان حقوق مدنی و سیاسی حقوق پناهندگی
		حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حقوق مندرج در پیمان حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ویژگی‌های حقوق هم‌بستگی حق بر صلح حق بر محیط زیست سالم حق بر توسعه پایدار حق بر میراث مشترک بشریت و سایر موارد گفتمان حقوق بشری
		حقوق بشر در اسلام حقوق بشر در قرآن، احادیث و کتب اسلامی اصول بنیادین حقوق بشر در اسلام شامل: اصل توحید، اصل حیات، اصل کرامت انسانی، اصل عدالت، اصل برابری و اصل صلح ارتقای درک و احترام به انسان‌ها تغییر در رفتارهای فردی و اجتماعی گسترش صلح پایدار و ثبات اجتماعی
		بنیادی
		منطق

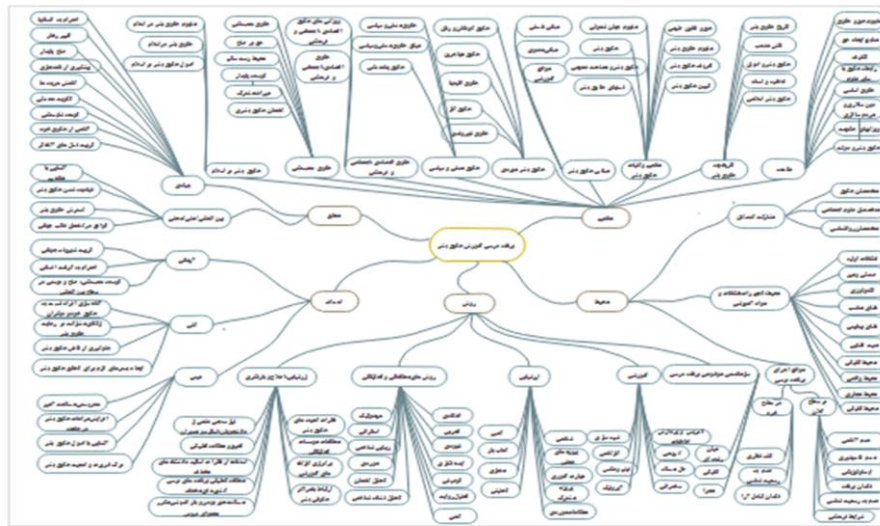
<p>پیشگیری از ناهنجاری‌ها و ارتکاب جرائم کاهش در هزینه‌های اجتماعی و اقتصادی مبارزه با ناهنجاری‌ها تقویت حس هم‌دلی و کاهش حس بیگانگی نسبت به هم‌نوعان توسعه شایستگی‌ها و رفتارهای صحیح آگاهی دانشجویان از حقوق خود و دیگران تربیت نسل‌های آگاه‌تر</p>		
<p>آشنایی دانشجویان با مفاهیم حقوق بشر نهادینه شدن و فرهنگ‌سازی حقوق بشر در جامعه آموزش و گسترش فرهنگ حقوق بشر توافق در گفتمان غالب جهانی</p>	<p>بین‌المللی / ملی / محلی</p>	
<p>تربیت شهروند جهانی، مسئول، جمع‌گرا و نوع‌دوست احترام به کرامت انسانی توسعه هم‌بستگی، صلح، عفو و دوستی در سطح بین‌المللی</p>	<p>آرمانی</p>	
<p>آگاه‌سازی و توانمندسازی افراد نسبت به حقوق خود و دیگران ارتقای مشارکت هوشمندانه شهروندان در رعایت حقوق بشر و ایجاد جامعه نمونه جلوگیری از نقض حقوق بشر به وسیله حکومت و افراد ایجاد بسترهای لازم اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی برای تحقق حقوق بشر</p>	<p>کلی</p>	<p>اهداف</p>
<p>هم‌زیستی مسالمت‌آمیز افزایش مراعات حقوق بشر در جامعه آشنایی دانشجویان با مفاهیم و اصول حقوق بشر درک ضرورت و اهمیت حقوق بشر به وسیله دانشجویان</p>	<p>عینی</p>	
<p>میان‌رشته‌ای تلفیقی موضوعات مجزا</p>	<p>سازمان‌دهی موضوعی برنامه درسی</p>	
<p>* الگوهای تدریس و پردازش اطلاعات مثل روش‌های پرسش و پاسخ، بیان خلاق، ایده‌پردازی، مطالعات موردی، پژوهش گروهی، پژوهش فردی * الگوهای شبیه‌سازی مانند روش ایفای نقش، تشکیل دادگاه‌های مجازی * الگوهای تدریس گروهی مانند روش مناظره و مذاکره، مباحثه، شبیه‌سازی کنفرانس‌ها و نشست‌های بین‌المللی * کارگاهی * روش حل مسئله * نمایش فیلم، عکس و اسلاید * سخنرانی * روش آبرونیک</p>	<p>آموزشی</p>	
<p>آزمون شفاهی آزمون کتبی پروژه‌های عملی کتاب باز مهارت‌آموزی استفاده از محاکم مجازی تدوین پروژه مشترک ارائه سؤالات تحلیلی مطالعات موردی (پژوهش به صورت موردی)</p>	<p>ارزشیابی</p>	<p>روش</p>
<p>روش انتقادی هرمنوتیک تجربی استقرانی شهودی زیبایی‌شناختی ایده‌نگاری مطالعات موردی</p>	<p>روش‌های مطالعاتی و تحقیقاتی</p>	

<p>توصیفی تحلیل گفتمان تحلیل روایت تحلیل نشانه شناختی کمی</p>	
<p>بهره‌گیری از آخرین نظرات کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل، شورای حقوق بشر، کمیته‌های حقوق بشر و غیره بهره‌مندی از مطالعات مؤسسات تحقیقاتی داخلی و خارجی برگزاری کارگاه‌های آموزشی برقراری ارتباط مؤثر و پیوسته با مراکز حقوق بشر منطقه‌ای و بین‌المللی تکرار نیازسنجی علمی از دانشجویان، اساتید، مدیران و متخصصان حقوق بشر تحقیق و مطالعه تطبیقی با مشکلات و مسائل حقوق بشر در جوامع دیگر استفاده از نظرات استادان دانشگاه‌های مختلف مطالعه تطبیقی برنامه‌های درسی کشورهای مختلف مسئله‌محور بودن و بازاندیشی مکرر محتوای دروس</p>	<p>ارزشیابی، اصلاح و بازنگری</p>
<p>متخصصان حوزه حقوق متخصصان حوزه علوم اجتماعی متخصصان حوزه روانشناسی</p>	<p>مشارکت‌کنندگان</p>
<p>امکانات اولیه هر کلاس میز و صندلی با قابلیت جابجایی بهره‌مندی از تکنولوژی آموزشی مثل ویدئو پروژکتور، اینترنت و غیره فضای مناسب از نظر روانی، اجتماعی، فرهنگی و آموزشی ایجاد فضای بینابینی برای سینرژي و هم‌افزایی میان سمن‌ها (سازمان‌های مردم‌نهاد) و فضاهای آکادمیک وجود امنیت قضایی برای آموزش و مباحثه آزاد محیط تلفیقی و فضاهای کارگاهی محیط واقعی محیط مجازی تلفیق دو محیط</p>	<p>محیط، تجهیزات، امکانات و مواد آموزشی محیط</p>
<p>عوامل کلان: ناآگاهی برنامه‌ریزان آموزشی نسبت به مباحث و موضوعات مربوط به مقوله حقوق بشر و ضرورت آموزش آن ملاحظات سیاسی و دیدگاه‌های حاکمیتی در نداشتن اعتنای کافی به ترویج فرهنگ نقدپذیری موانع ایدئولوژیکی و سیاسی مانند ذهنیت غربی بودن طرح مقوله حقوق بشر فقدان برنامه آموزشی بومی منطبق با نیازسنجی به‌رسمیت شناخته نشدن موضوع حقوق بشر و احساس نکردن ضرورت آن از سوی نهادهای اجتماعی و حکومتی فقدان شرایط فرهنگی برای پذیرش طرح مباحث حقوق بشر عوامل خرد: تنگ‌نظری‌ها، جزم‌اندیشی‌ها و تک‌بعدی نگریستن به‌رسمیت نشناختن دیپارتمان حقوق بشر در سطح افکار عمومی فقدان فرهنگ تبادل آرای دانشگاهی با تجربیات فعالان استقرار حقوق بشر</p>	<p>موانع اجرای برنامه درسی</p>

مراجعه به مبانی نظری و پژوهشی نشان می‌دهد که مضامین سازمان‌دهنده و پایه برآمده از چارچوب تحلیل مضمون، با مبانی نظری و پیشینه‌های پژوهشی همسو هستند. (جدول شماره ۲)

براساس نتایج پژوهش، برنامه‌دستی آموزش حقوق بشر (مضمون فراگیر) ابعادی مانند محتوا، منطق، اهداف، روش‌ها و محیط یادگیری به‌عنوان مضامین سازمان‌دهنده دارد که هر کدام ابعاد و سطوح مختلف و متنوعی به عنوان مضامین پایه دارند که می‌توان آن‌ها را در قالب نمودار زیر نشان داد.

نمودار ۱. شبکه مضامین

جدول ۲. همسوسازی داده‌های کیفی

عنوان	مبانی نظری	پژوهش‌های عملی	آگاهی دهندگان
مقدمه علم حقوق - حقوق اساسی	Jafari Langroudi, ^[۳۳] Vahedi, ^[۳۳] Javadi Amoli Flowers, ^[۳۷] Javadi Amoli, ^[۳۶] Katoozian, ^[۳۵] Bernbaum, Rudelius-Palmer, Tolman, ^[۳۸] Human Rights, ^[۳۹] Amid Zanjani, Tavakoli Resource Center, ^[۴۰] Mehrpour, ^[۴۱] Organization for Security and Co-operation in Europe ^[۴۲]	Jefferson, ^[۲۱] Sharma, ^[۲۲] Ali Askari, Chaharbashloo, Attaran, ^[۲۸]	اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی
تاریخچه حقوق بشر	Universal Declaration of Human Rights, ^[۲] Universal Islamic Declaration of Human Rights, ^[۲۳] Mehrpour, ^[۴۱] UN, ^[۴۲] UN, ^[۲۵] Flowers, Bernbaum, Rudelius-Palmer, Tolman, ^[۳۸]		اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی
مفاهیم و کلیات	Mehrpour, ^[۴۱] Conde, ^[۴۶] Baxi, ^[۴۷] UN, ^[۴۴] Bernbaum, Rudelius-Flowers, ^[۹] Aurora, ^[۳۸] Palmer, ^[۳۸] Tolman	AmirArjmand ee, Haji Rashidi, Sedaghati & Jefferson, ^[۲۱] Rostami, ^[۱۱] Shekarey, Zare-	اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی
مبانی	Mohagheghdamad, ^[۴۸] Javadi Amoli, ^[۳۳] Flowers, Bernbaum, Rudelius-Palmer, Aurora, ^[۹] Tolman, ^[۳۸]		اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی
حقوق بشر موردی	Universal Declaration of Human Rights, ^[۲] UN, ^[۴۹]	Osler & Starkey, ^[۵۰]	اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی
حقوق مدنی و سیاسی	Flowers, Bernbaum, Rudelius-Palmer, Brander, De Witte, ^[۹] Aurora, ^[۳۸] Tolman, ^[۳۸] Ghanea, Gomes, Keen, Nikitina, et al, ^[۵۱] Universal Declaration of Human Rights, ^[۲]	Zaid Soleiman, ^[۱۶]	اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی
حقوق اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی	Aurora, ^[۹]	Kepenekci, ^[۱۶] Zaid Soleiman, ^[۲۰] Ali Askari, Chaharbashloo, Attaran, ^[۳۸]	اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی

اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی		[۹] Aurora	حقوق همبستگی
اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی	[۴۸]Mohagheghdamad, [۵۵]Jafari	Universal Islamic Declaration of Human AmidZanjani, Tavakoli, [۵۷] Taskhiri, [۴۷] Rights Mehrpour, [۴۹] Sharif al-Qurashi, [۴۱] [۵۴] Naraghi	حقوق بشر در اسلام
اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی	Vienna, [۴] AmirArjmand Declaration and Programme of [۶۰] Action	Flowers, Bernbaum, Rudelius, [۵۶] Tolman United Nations World, [۳۸] Palmer, Tolman [۵۷] Programme for Human Rights Education [۵۹] Baxi, [۵۸] Amnesty International	منطق
اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی	Nawab, [۴] AmirArjmand [۶۴] Lister, [۶۲] Daneshmand	Amnesty, [۶] Pillay, [۴۴] UN, [۴۷] Baxi, [۵۶] Tolman Amnesty, [۹] Aurora, [۶۱] International [۶۲] Bernbaum, [۵۹] Baxi, [۵۸] International	اهداف
اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی	[۱۷] Wade, [۷۰] Tibbitts	Flowers, Bernbaum, Rudelius-Palmer, Amnesty International, [۳۸] Tolman [۶۶] Safavi, [۶۵] Organization [۶۸] Stabback, [۶۷] Bruce, Marsha, Emily [۶۹] UNESCO	روش
اعضای هیئت علمی گروه حقوق و علوم اجتماعی		Ebadi, [۶۶] Amnesty International Organization Flowers, Bernbaum, Rudelius- [۷۱] Tibbitts & Kirchsclaeger, [۳۸] Palmer, Tolman [۷۲]	محیط

بحث

قانون طبیعی، دلایل و عوامل تحول حق طبیعی و پیدایش مفهوم حقوق بشر، تعریف حقوق بشر و آموزش حقوق بشر، شناسایی و تبیین مفهوم حقوق بشر و حقوق شهروندی، مفهوم جهان‌شمولی و نسبی‌گرایی، حقوق بشر و اخلاق، حقوق بشر و مصلحت عمومی و بررسی و تبیین نسل‌های حقوق بشر است. هم‌چنین در بحث مبانی به مبانی فلسفی حقوق بشر، مبانی معنوی و اصول عالیة فلسفه انسانی حقوق بشر و موانع آموزش حقوق بشر پرداخته می‌شود. حقوق بشر موردی شامل حقوق کودکان، زنان و معلولین، حقوق مهاجرین (قانونی و غیر قانونی)، حقوق اقلیت‌های قومی، زبانی و دینی، حقوق کار و حقوق شهروندی است. در مبحث حقوق مدنی و سیاسی به ویژگی‌های حقوق مدنی و سیاسی، حقوق مندرج در پیمان حقوق مدنی و سیاسی و حقوق پناهندگی و در بحث حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به ویژگی‌های حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و حقوق مندرج در پیمان حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پرداخته می‌شود. حقوق هم‌بستگی هم شامل مباحث ویژگی‌های حقوق هم‌بستگی، حق بر صلح، حق بر محیط زیست سالم، حق بر توسعه پایدار، حق بر میراث مشترک بشریت و سایر موارد و گفتمان حقوق بشری است. هم‌چنین به موضوعی مهم و اساسی با عنوان حقوق

براساس یافته‌های پژوهش و برای تدوین برنامه‌دستی آموزش حقوق بشر در آموزش عالی به‌عنوان مضمون فراگیر، مضامین سازمان‌دهنده در دو سطح (سطح اول به تعداد ۵ مضمون و سطح دوم به تعداد ۲۲ مضمون) و مضامین پایه به تعداد ۱۳۳ مضمون شناسایی و شبکه‌ی مضامین استخراج شد. از دیدگاه متخصصین حقوق و علوم اجتماعی برای تدوین برنامه‌دستی آموزش حقوق بشر باید به مفاهیم، منطق، اهداف، روش آموزش و محیط آموزش توجه شود. در بحث مفاهیم باید به موضوعاتی مثل مقدمه علم حقوق و حقوق اساسی که مشتمل بر مفهوم و ماهیت حق و حقوق، قلمرو اعمال و منابع ایجاد حق، مفهوم تکلیف، رابطه علم حقوق با سایر علوم مرتبط، مفهوم حقوق اساسی، مفهوم دین‌سالاری و مردم‌سالاری (تئوکراسی و دموکراسی)، ویژگی‌های اساسی حکومت (مردم‌سالاری دینی، لیبرال دموکراسی)، حقوق بشر و دولت است پرداخته شود و در تاریخچه، به تاریخ شکل‌گیری حقوق بشر، نقش مذهب در شکل‌گیری حقوق بشر، حقوق بشر و ادیان، اعلامیه‌ها، اسناد و کنوانسیون‌های بین‌المللی حقوق بشر، اعلامیه‌های حقوق بشر اسلامی اشاره شود. مفاهیم و کلیات نیز شامل حق طبیعی و

بشر در اسلام پرداخته می‌شود که در آن به مفهوم حقوق بشر در اسلام، حقوق بشر در قرآن، احادیث و کتب اسلامی، اصول بنیادین حقوق بشر در اسلام شامل اصل توحید، اصل حیات، اصل کرامت انسانی، اصل عدالت، اصل برابری و اصل صلح اشاره دارد.

عناصری که برای تدوین برنامه درسی آموزش حقوق بشر استفاده می‌شوند عبارتند از: منطق، اهداف، روش آموزش و محیط آموزشی. منطق آموزش حقوق بشر، خود به دو دسته بنیادی تقسیم می‌شود که شامل ارتقای درک و احترام به انسان‌ها، تغییر در رفتارهای فردی و اجتماعی، گسترش صلح پایدار و ثبات اجتماعی، پیشگیری از ناهنجاری‌ها و ارتکاب جرائم، کاهش در هزینه‌های اجتماعی و اقتصادی، مبارزه با ناهنجاری‌ها، تقویت حس هم‌دلی و کاهش حس بیگانگی نسبت به هم‌نوعان، توسعه شایستگی‌ها و رفتارهای صحیح است. آگاهی دانشجویان از حقوق خود و دیگران و تربیت نسل‌های آگاه‌تر در سطح بین‌المللی، ملی، محلی نیز شامل آشنایی دانشجویان با مفاهیم حقوق بشر، نهادینه‌شدن و فرهنگ‌سازی حقوق بشر در جامعه، آموزش و گسترش فرهنگ حقوق بشر و توافق در گفتمان غالب جهانی است. عنصر دیگر اهداف برنامه درسی، آموزش حقوق بشر است که به سه دسته اهداف آرمانی، کلی و عینی تقسیم می‌شوند. در سطح اهداف آرمانی باید به تربیت شهروند جهانی، مسئول، جمع‌گرا و نوع‌دوست، احترام به کرامت انسانی و توسعه هم‌بستگی، صلح، عفو و دوستی در سطح بین‌المللی اشاره کرد. در سطح اهداف کلی به موضوعات آگاه‌سازی و توانمندسازی افراد نسبت به حقوق خود و دیگران، ارتقای مشارکت هوشمندانه شهروندان در رعایت حقوق بشر و ایجاد جامعه نمونه، جلوگیری از نقض حقوق بشر توسط حکومت و افراد و ایجاد بسترهای لازم اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی برای تحقق حقوق بشر پرداخته می‌شود. در سطح اهداف عینی باید به هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، افزایش مراعات حقوق بشر در جامعه، آشنایی مفاهیم و اصول حقوق بشر و درک دانشجویان از ضرورت و اهمیت حقوق بشر توجه شود. در سازمان‌دهی موضوعی برنامه درسی باید به سازماندهی میان‌رشته‌ای، تلفیقی و موضوعات مجزا توجه شود. عنصر دیگر، روش است که شامل روش‌های آموزشی، روش‌های ارزشیابی، روش‌های مطالعاتی و تحقیقاتی، روش‌های ارزشیابی و روش‌های اصلاح و بازنگری برنامه درسی آموزش حقوق بشر است. در روش‌های آموزشی باید به الگوهای تدریس و پردازش اطلاعات مثل روش‌های پرسش و پاسخ، بیان خلاق، ایده‌پردازی، مطالعات موردی، پژوهش گروهی، پژوهش فردی؛

الگوهای شبیه‌سازی مانند روش ایفای نقش، تشکیل دادگاه‌های مجازی؛ الگوهای تدریس گروهی مانند روش مناظره و مذاکره، مباحثه، شبیه‌سازی کنفرانس‌ها و نشست‌های بین‌المللی، کارگاهی، روش حل مسئله، نمایش فیلم، عکس و اسلاید؛ سخنرانی و روش آبرونیک توجه شود. در روش‌های ارزشیابی باید به آزمون شفاهی، آزمون کتبی، پروژه‌های عملی، کتاب باز، مهارت‌آموزی، استفاده از محاکم مجازی، تدوین پروژه مشترک، ارائه سؤالات تحلیلی و مطالعات موردی (پژوهش به صورت موردی) توجه شود. روش‌های مطالعاتی و تحقیقاتی نیز شامل روش انتقادی، هرمنوتیک، تجربی، استقرائی، شهودی، زیبایی‌شناختی، ایده‌نگاری، مطالعات موردی، توصیفی، تحلیل گفتمان و تحلیل روایت می‌شود. روش‌های اصلاح و بازنگری هم مشتمل بر بهره‌گیری از آخرین نظریات کمیساری عالی حقوق بشر سازمان ملل، شورای حقوق بشر، کمیته‌های حقوق بشر و غیره؛ بهره‌مندی از مطالعات مؤسسات تحقیقاتی داخلی و خارجی؛ برگزاری کارگاه‌های آموزشی؛ برقراری ارتباط مؤثر و پیوسته با مراکز حقوق بشر منطقه‌ای و بین‌المللی؛ تکرار نیازسنجی علمی از دانشجویان، استادان، مدیران و متخصصان حقوق بشر؛ تحقیق و مطالعه تطبیقی با مشکلات و مسائل حقوق بشر در جوامع دیگر؛ استفاده از نظرات استادان دانشگاه‌های مختلف؛ مطالعه تطبیقی برنامه‌های درسی کشورهای مختلف و مسئله‌محور بودن و بازاندیشی مکرر محتوای دروس است.

عناصر دیگری که باید بدان توجه شود، محیط است که شامل مشارکت‌کنندگان، محیط، تجهیزات، امکانات و مواد آموزشی و نیز موانع اجرای برنامه درسی است. مشارکت‌کنندگان شامل متخصصان حقوق، متخصصان علوم اجتماعی و متخصصان روانشناسی‌اند. محیط، تجهیزات، امکانات و مواد آموزشی شامل امکانات اولیه هر کلاس؛ میز و صندلی با قابلیت جابجایی؛ بهره‌مندی از تکنولوژی آموزشی مانند ویدئو پروژکتور، اینترنت و غیره؛ فضای مناسب از نظر روانی، اجتماعی، فرهنگی و آموزشی؛ ایجاد فضای بینابینی برای سینرژی و هم‌افزایی میان سمن‌ها (سازمان‌های مردم‌نهاد) و فضاهای آکادمیک؛ وجود امنیت قضایی برای آموزش و مباحثه آزاد؛ محیط تلفیقی و فضاهای کارگاهی؛ محیط واقعی؛ محیط مجازی و تلفیق دو محیط است. موانع اجرای برنامه درسی در سطح کلان شامل ناآگاهی برنامه‌ریزان آموزشی نسبت به مباحث و موضوعات مربوط به مقوله حقوق بشر و ضرورت آموزش آن، ملاحظات سیاسی و دیدگاه‌های حاکمیتی در نداشتن اعتنای کافی به ترویج فرهنگ نقدپذیری، موانع ایدئولوژیکی و سیاسی مثل ذهنیت غربی بودن

محدوده وسیعی از فراگرد یادگیری به صورت یک جریان مداوم و فعالیت‌های لازم در این‌باره را دربر می‌گیرد، در این پژوهش با عنوان مضامین سازمان‌دهنده شامل مفاهیم، منطق، اهداف، روش آموزش و محیط آموزش گردآوری شده‌اند و مبین این موضوع است که آموزش علمی و عملی حقوق بشر علاوه بر بسیج همه امکانات فردی و سازمانی، نیازمند هم‌نگری فکری و تغییر نگرش متولیان تعلیم و تربیت در سطح کلان و گنجاندن این مفاهیم در برنامه‌های درسی است. از آنجایی که دوره آموزش عالی یکی از دوره‌های مهم تحصیلی در نظام آموزشی است و زمینه تربیت دانشجویان و ورود آنان به زندگی اجتماعی را فراهم می‌سازد، می‌توان با گنجاندن مطالب و موضوعات درسی و به طور کلی فرهنگ حقوق بشر، امکان دستیابی به اهداف مد نظر را انتظار داشت.

تقدیر و تشکر

از تمامی استادان بزرگوار دانشگاه‌های شهید بهشتی، اصفهان، شیراز و کرمان سپاسگزاریم که ما را در این امر یاری کردند.

تأییدیه اخلاقی

به‌منظور رعایت اصول اخلاقی به استادان اطلاع داده شد که از مطالب پرسش‌نامه‌ها بدون ذکر نام در این پژوهش استفاده خواهد شد.

تعارض منافع

بین نویسندگان، هیچگونه تعارض منافی وجود ندارد.

منابع مالی

کلیه هزینه‌های این پژوهش را نویسندگان تأمین کرده‌اند.

طرح مقوله حقوق بشر، فقدان برنامه آموزشی بومی منطبق با نیازسنجی، به‌رسمیت شناخته نشدن موضوع حقوق بشر و نبود احساس ضرورت از سوی نهادهای اجتماعی و حکومتی، فقدان شرایط فرهنگی برای پذیرش طرح مباحث حقوق بشر و در سطح خرد شامل تنگ نظری‌ها، جزم‌اندیشی‌ها و تک‌بعدی نگریستن، به‌رسمیت نشناختن دپارتمان حقوق بشر در سطح افکار عمومی و فقدان فرهنگ تبادل آرای دانشگاهی با تجربیات فعالان استقرار حقوق بشر است.

نتیجه‌گیری

آموزش و تعلیم و تربیت ابزارهای مهمی هستند که به وسیله آن‌ها حقوق بشر برای نسل کنونی و نسل‌های آینده حفظ می‌شود. آموزش حقوق بشر آگاهی از این حقوق را ارتقا می‌بخشد و به فراگیران، فرصت‌های صریح و روشنی می‌دهد تا بفهمند که چگونه حقوق بشر و مسئولیت‌های مرتبط با آن را در زندگی خصوصی و عمومی به‌کار برند [۷۳]. از آنجایی که یکی از چالش‌های مهم در این زمینه، ناآشنایی افراد با مفاهیم حقوق بشر و در نتیجه نقض آن در بسیاری از موارد است، آموزش این حقوق را می‌توان یکی از عوامل مهم در جامعه‌پذیری افراد نسبت به ارزش‌ها و هنجارهای حقوق بشری برشمرد. به بیانی دیگر، ارزش و اهمیت آموزش حقوق بشر به خاطر توان بالقوه آن در ایجاد تغییر شرایط اجتماعی است. این تلاش‌ها باعث احترام به حقوق انسانی، آزادی‌های اساسی، رشد و توسعه شخصیت انسان، ارتقای کرامت، افزایش درک، احترام به برابری جنسیتی، ایجاد دوستی و مشارکت و فعالیت در ایجاد جامعه‌ای آزاد برای ایجاد و حفظ صلح خواهد شد. مضاف بر این‌که یادگیری حقوق بشر و تغییر نگاه به مسائلی هم‌چون جنسیت، طبقه و نژاد می‌تواند زمینه‌ساز کاهش و یا حتی رفع مسائلی مثل فقر، جهل، تعصب و تبعیض شود. عناصر متنوع لازم برای آموزش حقوق بشر که

References

1. Mousazadeh E. Human rights in Islam. Tehran. Khorsandi publishing. 2014. [Persian]
2. Universal Declaration of Human Rights. adopted 10 Dec. 1948, G.A. Res. 217A (III), U.N. GAOR, 3d Sess. 1948.
3. Black and Ethnic Minority Infrastructure in Scotland (BEMIS). A Review of Human Rights Education in Schools in Scotland. 2013
4. Amir Arjmand A. Human Rights Education. Journal of Legal Research. 1999;25-26. [Persian]
5. Levin L. Question and answer about human rights. Translated by Mohammad Jafar Pooyandeh. Tehran: GHatreh. 1998. [Persian]
6. Pillay N. Interview from A Path to Dignity: the Power of Human Rights Education (2012), Human Right Education Associates (HREA), Soka Gakkai International (SGI), United Nations Office of the High Commission for Human Rights (OHCHR). 2012.
7. Ansari B. Human Rights Education. Tehran: Majd Publications. 2009. [Persian]
8. Fathi Vahjargah K, Shams Mourkani Gh, Lauraei MR, Aghili SR. Analysis of human rights components in elementary textbooks. Quarterly Journal of Educational Innovations. 2014.13.49. [Persian]
9. Aurora S. Human Rights and Values in Education. Education International, Background paper. 2016
10. Srivastava S. Role of Human Right Education in Global Era. International Seminar on Future of Human

- Rights, Humanity and Culture in Emerging Globalized World Organizers. All Indian Rights Organisation (AIRO) & Indian Association of Social Scientists (IAOSS). 2012
11. Shekarey A, Zare-ee B, Haji Rashidi K, Sedaghati S, Rostami A. Human Rights Education in Iranian Secondary Education: gaps in The Curriculum. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 2010(5):2103-2107
  12. Ornstein CA, Hunkins PF. *Curriculum: Foundations, Principles and Issues*. 2 nd ed. Boston: Allyn and Bacon. 1993
  13. Hass G, Parkay WF. *Curriculum Development: Theory And Practice*. Sixth Edition. Boston: Allyn and Bacon. 1993
  14. Glatthorn AA, Floyd B, Bruce M, Whitehead&Bonni F, Boschee. *Curriculum Leadership: Strategies for Development and Implementation*. 2011
  15. Konttay D. International Humanitarian Law Lies between the Islamic Concept and Positive International Law. *International Review of the Red Cross*. 1999(275):101.
  16. Wade C. Human Rights Education in The Primary School, The fourth grade students meet curriculum based on human rights and democratic social activities. *The Elementary School Journal*. 2011.103(2):28-41.
  17. Zaid Soleiman A. Human rights principles and the social teachings in the elementary textbooks. *International Forum of Teaching and Studies*. 2010.6(1):47-59.
  18. Kolouh-Westin L. Education and Democracy in Bosnia and Herzegovina, *International Journal of Educational Development*. 2004.24(5):495-509
  19. Lyn CF. Student Rights and Human Rights Education – Taiwan’s Experience, in *Human Rights Education in Asian Schools*. Asia-Pacific Human Rights Information Center, Osaka, Japan. 2007(10):73-83
  20. Kepenekci YK. Children's social rights in social studies textbooks in Turkish elementary education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2010.2(2):576-581.
  21. Jefferson R. HURIGHTS OSAKA, knowledge and Practice of Human Rights in Secondary Schools. 2005
  22. Sharma MC. Human Rights Education in Indian Universities and Colleges. *Human Rights Education in Asian Schools*. Asia-Pacific Human Rights Information Center. 2002(5)
  23. Collado MC, Atxurra RL. Democratic citizenship in textbooks in Spanish primary curriculum. *J Curricul Stud*. 2006;38(2)
  24. Nazir KM. *Infusing Human Rights into the Curriculum*. 2005
  25. Hakim Zadeh R, Keyamanesh A, Attaran M. Analyzing the content of textbooks with respect to the world days issues in the field of curriculum. *Curriculum Studies Quarterly*: 2007.2. (5). [Persian]
  26. Shekari A, Haji Rashidi R. Investigating the Attention to the Components of Human Rights in the Secondary School Curriculum of Iran. *Quarterly Journal of Innovation Research*. 2009.24. (7). [Persian]
  27. Ghaltash A, Salehi M, Farrokhinezhad P. Investigating the Attention to the Components of Human Rights in Social Sciences Textbooks in Secondary course. *Quarterly Journal of Educational Psychology, Islamic Azad University, Tonekabon Branch*. 2010.1(3). [Persian]
  28. Ali Askari M, Chaharbashloo H, Attaran A. The Place of Human Rights Components in the Content of Textbooks in Iran's Elementary Education. *The Bi-Quarterly of theory and practice in curriculum*. 2013.1(1). [Persian]
  29. Zeinalpour H, Talebzadeh M, Fathi Vajargah K. The analysis of the contents of social sciences books in high school in relation to human rights concepts. *Research in Curriculum*. 2015.12 (25). [Persian]
  30. Jafari M. Assessing the importance of human rights education in the design and implementation of elementary school curricula. Master's Thesis. Central Tehran Branch of Islamic Azad University. Faculty of Psychology and Social Sciences; 2005. [Persian]
  31. Gandami Hasanaroudi F. Analysis of the content of social education textbooks in terms of human rights concepts in the guidance course. Master's thesis. Faculty of Educational Sciences and Psychology, Shahid Beheshti University. 2007. [Persian]
  32. Abedi Jafari H, Taslimi M, Faghihi A, Sheikh Zadeh Mad. Thematic analysis and network of themes. A simple and efficient way to explain patterns in qualitative data. *Strategic Management Thought*. 2014.5. (2). [Persian]
  33. Javadi Amoli A. Right and Task. *Islamic State Magazine*. 2003. (29). [Persian]
  34. Vahedi Gh. *Science of Law Introduction*, Second Edition, Tehran: House of Ganje Danesh Library Publishing. 1997. [Persian]
  35. Jafari Langroudi MJ. *General Introduction to Law of Science*, Tehran: House of Ganje Danesh Library Publishing. 1997. [Persian]
  36. Katoozian N. *Philosophy of Law*. First Edition. Enteshar Corporation Company. 1998
  37. Javadi Amoli A. *Human Rights Philosophy*, Qom: Asra Publishing. 1996
  38. Flowers N, Bernbaum M, Rudelius-Palmer K, Tolman J. *The Human Rights Education Handbook, Effective Practices for Learning, Action, and Change*. Human Rights Resource Center, University of Minnesota. 2000
  39. Amid Zanjani A, Tavakoli MMehdi. Islamic human rights and the inherent dignity of man in Islam. *Journal of Law and Political Science*. 2007.37. (4). [Persian]
  40. Human Rights Resource Center. *The human rights education handbook: Effective practices for learning*,

- action, and change. Human Rights Resource Center (part 1). University of Minnesota. 2000
41. Mehrpour H. International System of Human Rights, Second Edition, Tehran: Etelaat Publishing. 2004. [Persian]
  42. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Council of Europe - UN. Office of the High Commissioner for Human Rights - Unesco. Human Rights Education in the School Systems of Europe, Central Asia and North America: A Compendium of Good Practice. 2009
  43. Universal Islamic Declaration of Human Rights. The Nineteenth Islamic Conference of Foreign Ministers (Session of Peace, Interdependence and Development), held in Cairo, Arab Republic of Egypt. 1990
  44. UN. General Assembly resolution. 1994. 49(184)
  45. UN. International Year of Human Rights Learning, adopted 20 Mar. 2008, G.A. 2008. Conde HV. A Handbook of International Human Rights Terminology, Santa Barbara CA: ABC- Clio, Second Edition, 2002:75
  46. Conde HV. A Handbook of International Human Rights Terminology, Santa Barbara CA: ABC- Clio, Second Edition, 2002:75
  47. Baxi U. Human Rights Education: The Promise of the Third Millennium in Human Rights Education for the Twenty-First Century" ed. By George J. Andreopoulos and Richard Pierre claude, Philadelphia, University of pennsylvania press. 1997
  48. Mohagheghdamad SM. Human rights in Western christianity and Islam. Islamic and West Magazine. 2006. (40). [Persian]
  49. UN. Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution. 1989(29):1
  50. Osler A, Starkey H. Teachers and human rights education. Stoke on Trent: Trentham. 2010
  51. Brander P, De Witte L, Ghanea N, Gomes R, Keen E, Nikitina A, Pinkeviciute JC. Manual for human rights education with young people. Council of Europe Publishing. Hungary. 2012
  52. Taskhiri MA. Human Rights in the viewpoint of Islam: The Opinions of Iranian Scientists. Cultural and International Studies Center. Organization of Islamic culture and communications, Vice-Chancellor for Research and Education. Alhadi International Publishing. 2001. [Persian]
  53. Sharif al-Qurashi B. Islam and Human Rights. Translated by Mohammad Taghi Saberi. Publishing: Astane Quds Razavi Printing and Publishing Institute. 2010. [Persian]
  54. Naraghi MA. Jamea al-Sa'adat, Introduction: Mohammad Reza Mozaffar, Moderator: Mohammad Kalantar, Najaf, Beirut Offset Printing. 2008. (2). [Arabic] Jafari MT. Comparison of the Declaration of Islamic Human Rights with the Declaration of the Human Rights of the West, Tehran: Islamic Consultative parliament Research Center. 2011. [Persian]
  55. Jafari MT. Comparison of the Declaration of Islamic Human Rights with the Declaration of the Human Rights of the West, Tehran: Islamic Consultative parliament Research Center. 2011. [Persian]
  56. Tolman J. The Human Rights Education Handbook. Effective Practices for Learning, Action, and Change. Human Rights Resource Center, University of Minnesota. 2009
  57. United Nations World Programme for Human Rights Education, Plan of Action. First Phase, p:3. See also Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. 2010
  58. Amnesty International. A Whole School Approach to Human Rights Education. 2012. (a)
  59. Baxi U. Human Rights Education, The Essentials of Human Rights. New York, plan of Action for the united Nations Decade for Human Rights Education. 1996.
  60. Vienna Declaration and Programme of Action, adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna. 1993
  61. Amnesty International. A human rights education strategy for Amnesty International. International Human Rights Education Forum, Morocco. Unpublished manuscript. 2005
  62. Bernbaum M. You Have Rights: Know Them, Promote Them, Defend Them, in HRE. Issue 4. London: Amnesty International. 1999:4
  63. Nawab Daneshmand F. A Study of Some Methods of Human Rights Education. Journal of Law, International Center for Legal Affairs, Jurisprudence and Parliamentary Affairs. 2007. (37). [Persian A]
  64. Lister I. The challenge of human rights for education. In H. Starkey (Ed.), The challenge of human rights education. London: Cassell Educational. 1991:245-254A
  65. Amnesty International Organization, Sinko, A manual For Teaching Human Rights. 1999:7.
  66. Safavi A. General Methods and Teaching Techniques, Tehran: Maaser Publications. 1995. [Persian]
  67. Bruce RJ, Marsha W, Emily C. Models of Teaching, Family Patterns. Translator by Mohammad Reza Behrangi: Tehran. 1993. [Persian]
  68. Stabback P. What Makes a Quality Curriculum? In-Progress Reflection. No.2 on Current and Critical Issues in Curriculum and Learning. 2016(2)
  69. UNESCO. International Bureau of Education. Training tools for curriculum development: A resource pack. Geneva: UNESCO-IBE. 2013

70. Tibbitts F. Understanding What We Do: Emerging Models for Human Rights Education. *International Review of Education*. 2002
71. Ebadi R. *Information Technology and Education*. Institute for Cultural Education. 2003. [Persian]
72. Tibbitts F, Kirchsclaeger PG. Perspectives of Research on Human Rights Education. *Journal of Human Rights Education*. 2010. 2(1)
73. Jennings T. Human Rights Education Standards for Teachers and Teacher Education. 2006. 17(4):287-298